

Prokletí impéria

**Martin
Schulze
Wessel**

**Ukrajina, Polsko
a scestí ruských dějin**

maraton

m

Prokletí impéria

Prokletí impéria

**Ukrajina, Polsko
a scestí ruských dějin**

**Martin
Schulze
Wessel**

přeložil Petr Dvořáček

**Praha 2024
maraton**

The translation of this work was supported
by a grant from the Goethe-Institut.

Překlad této práce byl podpořen grantem Goethe-Institutu.

Martin Schulze Wessel
DER FLUCH DES IMPERIUMS
Die Ukraine, Polen und der Irrweg in der russischen Geschichte

Copyright © Verlag C.H.Beck oHG, München 2023

Czech edition © Maraton, 2024
Translation © Petr Dvořáček, 2024

ISBN 978-80-88411-31-4

OBSAH

PŘEDMLUVA / 9

1. RUSKÉ IMPÉRIUM, HETMANÁT

A POLSKÁ REPUBLIKA (1700–1795) / 25

Cesta Moskvy do Evropy / 25

Ukrajinský hetmanát mezi Polskem a Ruskem / 31

Poltava / 37

První evropský konflikt mezi Východem a Západem / 40

Rusko a Ukrajina po severní válce / 44

Kateřina II. jako dovršitelka díla Petra I. / 48

2. IMPERIÁLNÍ ŘÁD A NACIONÁLNÍ VÝZVA (1796–1856) / 72

Ruské impérium v Napoleonově době / 72

Svatá aliance / 78

Polské listopadové povstání jako celoevropská událost / 90

Ruská odpověď Evropě / 94

Polské a ukrajinské ideje osvobození / 97

Carská říše a její politika identity / 106

Geopolitika v exilu / 108

Evropská revoluce a válka o Krym / 111

Polské povstání a ruský strach z ukrajinské otázky / 119

3. MYŠLENKA RUSKÉ VÝJIMEČNOSTI

A KONEC CARSTVÍ (1856–1917) / 128

Komplex imperiálních myšlenek po krymské válce
a po polském povstání / 128

Ukrajinské alternativy / 138

Carská politika symbolů a hledání
zahraničněpolitické doktríny / 144

Národní a sociální dynamika na Ukrajině / 149

První světová válka / 157

Založení národního státu v Kyjevě / 163

Revoluce a občanská válka / 167

4. SOVĚTSKÝ EXPERIMENT A IMPERIÁLNÍ TRADICE / 171

Staré hranice, nové hranice / 171

Nacionalizace kultury, centralismus v hospodářství / 174

Polsko a prometeismus / 181

Holodomor / 186

Velký ruský národ se vrací / 193

Od Rapalla k Hitlerovu paktu se Stalinem / 196

Válka proti Polsku / 207

Velká vlastenecká válka / 211

Ruské a ukrajinské mýty / 214

Jalta a studená válka / 216

Ukrajina jako druhý národ Sovětského svazu / 225

Poststalinismus / 231

Nová východní politika / 243

Polsko a Ukrajina v posledních letech sovětského impéria / 250

5. POSTSOVĚTSKÁ UKRAJINA

A NEOIMPERIALISMUS RUSKA (1992–2022) / 262

Dokončená revoluce na Ukrajině / 262

Cesta Ruska k diktatuře / 268

Únava z impéria a nostalgie po Sovětském svazu / 274

Imperiální infrastruktury / 282

Imperiální fantazie: Dugin a Putin / 286

ZÁVĚR / 295

Poděkování / 307

Poznámky / 308

Seznam literatury / 335

Původ obrázků / 344

Mapy / 346

Jmenný rejstřík / 353

PŘEDMLUVA

Od 24. února 2022 děsí svět ruská válka proti Ukrajině. Poté co sehlal ruský pokus o rychlé převzetí moci v Kyjevě, zaměřila se invaze na fyzické rozbití a symbolické zničení sousední země. Kremelská propaganda upírá Ukrajině národní identitu, označuje její politické a kulturní elity za „fašisty“ a snaží se soustavně dehonestovat politické vedení kolem prezidenta Zelenského. Ruské jednotky zatím ostřelují civilní obyvatelstvo a civilní infrastrukturu. Celá města se ocitla v troskách. Ruská armáda bombarduje nemocnice, mateřské školy a nákupní centra daleko od fronty. Násilí s sebou nese zvěst: na Ukrajině neexistuje bezpečný život, nikde. Několik měsíců po zahájení invaze byla třetina ukrajinského obyvatelstva na útěku, sedm milionů přímo na území Ukrajiny, dalších sedm milionů, většinou žen a dětí, zemi opustilo. V prvních měsících války bylo milion Ukrajinek a Ukrajinců z okupovaných území přes takzvané filtrační tábory zavlečeno na východ a rozvezeno po celé Ruské federaci, nejspíš v očekávání, že se tam asimilují a přijmou ruskou identitu. Ruská armáda do boje zároveň přednostně za velkých ztrát vysílá příslušníky neruských etnik z odlehklých oblastí. Vyhlazovací válka má také rozměr etnické čistky.

V Německu trvalo dlouho, než se podařilo otevřít lidem oči pro plný rozsah tohoto zločinu a vyvodit z toho závěry. Jeden z důvodů spočívá ve způsobu, jakým se tam přistupuje k německým dějinám. Když totiž bylo třeba náležitě pojmenovat ruské násilí, ukázalo se, že nesrovnatelně větší hrůza holokaustu a německé vyhlazovací války ve východní Evropě tu působí jako určitá zábrana. Jen obtížně jsme si uvědomovali, že z německé historie, právě ve vztazích s Ukrajinou, vyplývá zvláštní odpovědnost za pomoc, kterou je třeba poskytovat.

Historie hraje zvláštní roli i v samotné válce. Argumenty, jimiž

ruský prezident Vladimir Putin legitimizuje útok na Ukrajinu, jsou odvozeny z historie. Již dlouho před invazí se dovolával historických narativů, se záměrem zdůvodnit historickou misi Ruska a upřít Ukrajině právo na existenci. Je to pozoruhodné i ve srovnání s vojenským působením Ruska v jiných regionech. Války v Čečensku, Gruzii nebo Sýrii legitimizoval Kreml nikoli historickými, nýbrž mezinárodně-právními argumenty. Zdůvodňovat útočné války především historickými mýty je novum i v Putinově Rusku. Nejlepším příkladem je argumentace ve prospěch nároku, který Moskva vznáší na Krym. Ve skutečnosti není poloostrov „odedávna ruský“, ale je to území, které carská říše dobyla poměrně pozdě ve válce s Osmanskou říší. Současť Ruské říše se stal až v roce 1783: to ovšem Putinovi nebrání v tom, aby si jej nárokoval jako legitimní vlastnictví. Naopak skutečnost, že Krym byl v sovětských dobách předán Ukrajině, je podle Putina „nehistorická“ – jde o chybu v běhu dějin, kterou je třeba napravit.

Putin manipuluje s historií a instrumentalizuje ji. Toto konstatování je sice správné, ale zároveň banální. Ruský prezident je amatérský historik toho nejhrubšího zrna, který si myslí, že chápe dějiny a může je měnit. Jak píše italský historik Mark Galeotti, Putin „si začíná s historií“, ale zapomíná, že historie je řeka, která nikdy neteče pozpátku.¹ Ukrajina už není zemí, která byla v 19. století součástí carského impéria, už není sovětskou republikou šedesátých let a sedmdesátých let, dokonce už není ani Ukrajinou roku 2014.

„Speciální operace“, kterou Putin svévolně spustil, je válka Ruska. Je to válka, kterou nelze chápat výhradně z hlediska současnosti. Nejde v ní totiž jen o racionálně uchopitelné zájmy kliky, která v Rusku rozhoduje. Takové uvažování bylo kardinální chybou západní, a zejména německé politiky před 24. únorem 2022. Ve skutečnosti se ruské rozhodnutí zahájit invazi napájí mýty a obsesemi. Válečná rétorika, kterou státní televize den co den zaplavuje celou zemi, živí nižší instinkty a implicitně či explicitně se přitom neustále odvolává na historii. Uvádět na pravou míru tu záplavu lží a polopravd je téměř nemožné. Je však nezbytné ukázat, že samy

ty rekvizity ruské propagandy mají svou historii. Tuto historii tvoří dlouhodobě účinné diskurzy, podmíněné určitými tradicemi ruské imperiální politiky. Ve válce proti Ukrajině se proto zřetelně rýsují dlouhodobé strukturální problémy Ruska.

Jejich historie však nezasahuje až do dávné ruské minulosti. Od začátku ruské invaze v únoru 2022 se na Západě opět vynořují dávno zapomenuté interpretace, které hovoří o tradici ruských dějin odjakživa inklinující k násilnému jednání, a kořeny dnešního výbuchu násilí hledají v co nejvzdálenějších ruských dějinách. Srovnává se Putin s Ivanem Hrozným a prapůvod dnešního ruského válečného tažení se spatřuje v krutosti ruského středověku. Ruským dějinám se tak paušálně připisují trvalé, neměnné vlastnosti. Démonizace je však rodnou sestrou romantizace.

Ruskou agresi vůči Ukrajině nelze s pohledem upřeným na současnost vysvětlit představami, které západní veřejné mínění považuje za racionální jednání, tato agrese však nepramení ani odněkud z bezedných hlubin ruské historie. Výkladový rámec, který si zvolila tato kniha, zasahuje do střední historické hloubky: jde o dějiny moderního ruského impéria, které začaly vládou Petra I. Od počátku 18. století začal vznikat strukturální problém, s jehož důsledky se potýkáme dodnes.

Avšak nejenom Rusko vykonávalo imperiální nadvládu. Také Londýn, Paříž, Madrid, Vídeň, Berlín, Brusel a další evropské metropole byly imperiálními centry, pokud chápeme impérium ve smyslu dobře zdůvodněné definice Johna M. MacKenzieho, totiž jako „expansionistický státní systém vykonávající různé formy svrchovanosti nad národem nebo národy, jejichž etnická příslušnost je jiná než jeho vlastní (v některých případech ovšem stejná)“. Impérium se tak stává „politicky složeným útvarům, obvykle s vládnoucím centrem a ovládanými periferiemi“. To může vést k rozličným formám hegemonistického výkonu moci.²

Rusko do této obecné definice dobře zapadá. Strukturální post-imperiální problémy, patrné na ruském restauračním pokusu ve

vztahu k Ukrajině, však mají jiný charakter než západoevropské dekolonizační procesy, které rovněž nebyly bez komplikací. Ruské impérium také expandovalo do nitra Evropy – v 18. století nejprve inkorporovalo ukrajinský hetmanát a poté anektovalo pobaltské země a část Polska. V důsledku získaného velmocenského postavení se Rusko v Evropě vystavilo intenzivní mezinárodní konkurenci a transferu idejí, který z imperiálně ovládaných periferií přinesl do centra říše moderní pojmy, včetně konceptu národa. Na západní hranici ruského impéria vyvstaly národnostní otázky – nejprve polská otázka a poté otázka ukrajinská, dalším problémem byly baltské a finské snahy o autonomii a nezávislost. Každá z těchto otázek měla geopolitické důsledky pro systém evropských států a fungovala jako vzor pro další národní hnutí v carské říši či v Sovětském svazu. To je historická specialita dějin ruského impéria. A již v 19. století z toho vzešel ideově politický protiklad Východu a Západu, v němž Rusko zaujalo roli autokratického pólu. Mezi četnými evropskými říši Rusko nevynikalo krutostí své vlády. To, co Rusko odlišovalo od ostatních říší, byla skutečnost, že takřkajíc do Evropy vrostlo velké pevninské impérium: anektovalo území v severovýchodní, středovýchodní a jihovýchodní Evropě nebo si tam vytvořilo sféry vlivu.

V napoleonském období, respektive za vlády nacionálních socialistů, stvořily hegemonistické řády v Evropě také Francie a Německo, ty však trvaly poměrně krátce. Rusko naproti tomu panuje nebo uplatňuje dominantní vliv na svém západním předpolí více než 300 let. Západní státy se několikrát pokoušely postavit Rusku do cesty hráz; od 19. století tak v Evropě vznikl liberální diskurz kriticky zaměřený vůči Rusku. Antitetičnost Ruska a Západu tak po dlouhou dobu pronikala do tradice ruského vnímání vlastní imperiální identity. Rozpor mezi dominantní mocenskopolitickou rolí, kterou Rusko hrálo ve východní polovině kontinentu, a defenzivou, v níž se ocitalo vůči pokrokovému myšlení v Evropě, podporoval představy o výjimečnosti historického poslání Ruska. Na Rusko,

jak požadovali slavjanofilští myslitelé, by již neměla být kladena evropská měřítko. Komplex těchto imperiálních a nacionalistických představ, jež se formovaly v 19. století, nás provází dodnes. V současné válce mají ničivý dopad na Ukrajinu a Rusku brání zaujmout takovou pozici v mnohostranném evropském a světovém uspořádání, která by byla ku prospěchu jeho vlastnímu hospodářskému a společenskému rozvoji.

Obdobný vývoj je znám i z prusko-německých dějin, během nichž rovněž docházelo k imperiální a koloniální expanzi do středovýchodní Evropy a dobové uvažování ovládaly kategorie zón vlivu; a v těchto dějinách se rodila imperiální a nacionalistická německá ideologie, jež povědomí vlastní identity napájela z opozice vůči Západu. V tomto ohledu mají Německo a Rusko vzájemně se prolínající paralelní dějiny. Existují však i rozdíly: V Německu vzešla z kombinace mocenské politiky a antiliberálních idejí radikální rasistická politika, která v této podobě v Rusku ani v Sovětském svazu neexistovala a neexistuje. Bezpodmínečná kapitulace nacistického Německa v jeho konfrontaci se Spojenci a po desetiletí trvající procesy liberalizace a srůstání se Západem umožnily přehodnotit vztah k minulosti, jenž se dotkl nejen období nacionálního socialismu, ale i některých tradic prusko-německých imperiálních dějin. Rusko má tuto zásadní revizi teprve před sebou.

Cesta k ní bude pravděpodobně dlouhá a obtížná; souvisí to i se skutečností, že imperiální zločiny, jichž se obě země ve 20. století dopustily, se liší: Koncept německého nacionálního socialismu otevřeně pohrdající člověkem bylo po totální porážce Říše poměrně snadné delegitimizovat. Naopak sovětský projekt se svými universalistickými aspiracemi přitahoval také velkou pozornost idealistů doma i v zahraničí, kteří překvapivě dlouho zavírali oči před jeho zločinnou povahou. Rozhodující podíl Sovětského svazu na vítězství Spojenců nad nacistickým Německem a osvobození Osvětimi Rudou armádou vytvořily nimbus, jehož ruská politická interpretace historie dodnes intenzivně využívá. Proto se devalvace komplexu

nacionalistických a imperiálních idejí v Rusku těžko obejde bez hluboké politické cézury. Nový začátek se bude muset prosadit proti mnoha averzím a bude vyžadovat mnoho času.

Tato kniha se pokouší odpovédět na otázku, jaké jsou hlubší faktory, které vedly k ruské agresi proti Ukrajině. Vymezuje se vůči rozšířenému výkladovému schématu, které si činí nárok na objasnění dějin Ruska pomocí protikladu mezi (dobrymi) západními vlivy a (špatnými) autochtonními tradicemi. Symboly takového protikladu jsou sugestivní: náboženská a patriarchální Moskva se klade do kontrastu k Sankt-Petěrburgu, novému hlavnímu městu evropského typu, které Petr I. zbudoval jako „okno do Evropy“. Takové konstrukce však nevedou k hlubšímu poznání a nejsou vhodné ani jako východisko analýzy. Příkladem takového přístupu je hojně sdílený popis Putinova myšlení, se kterým přišel francouzský filozof Michel Eltchaninoff. Ptá se: „Proč Putin, který si počátkem devadesátých let pověsil ve své kanceláři na sanktpetěrburgské radnici portrét Petra Velikého, proevropského cara, tento portrét o deset let později ve své kanceláři v Kremlu sňal?“³ Lze nad tím jistě podumat, ale odpověď na Eltchaninoffovu otázku sotva čím přispěje k objasnění současného dění. Pohled na Petřův portrét by ruského prezidenta od jeho agresivní války proti Ukrajině nepochybně neodradil. Naopak, ruská imperiální tradice je obzvláště těsně spojena právě s panovníky, jako byli Petr I. a Kateřina II., jež přitom vnímáme jako panovníky Evropě nakloněné. Například proslulí stoupenci Západu a obdivovatelé Petra I., jako byli Vissarion Bělinskij a Petr Struve, vynikli v 19. století jako horliví zastánci imperialisticky podbarveného pojmání ruského národa. Rozdělování ruských dějin na evropské a mimoevropské proudy vede do slepé uličky. Specifickou cestu, kterou se Rusko vydalo od počátku 18. století, si nelze představit bez křížení tradic považovaných za autochtonní a západních ideových importů.

Rusko, v souladu s MacKenzieho definicí impéria, uplatňovalo různé formy vlády. Po postupné likvidaci autonomie hetmanátu se

Ukrajina stala součástí carského impéria, později – po krátké existenci ukrajinského národního státu v letech 1918–1919 – sjednoceného sovětského státu. Tvořila součást vnitřního impéria. Vztah Polska k ruskému impériu byl z hlediska státního práva složitější. Po několikerém dělení Polska (1772–1795) anektovalo Rusko řadu polských území. Po vídeňském kongresu v roce 1815 k sobě carská říše připoutala další polská teritoria, ale nevčlenila je do svého státního celku. Vytvořila tak závislý polský stát, který se dočasně – v letech 1815–1831 – těšil určité autonomii. Tuto sféru nepřímé vlády lze nazvat vnějším impériem. Příslušnost k impériu byla tedy odstupňovaná a plynulá; totéž platilo i pro některé mimoevropské periferie carské říše.

Nadvláda nad zónami vlivu (vnější impérium) vyžadovala kooperaci s ostatními evropskými mocnostmi. Pro celou periferii carské říše ve střední a východní Evropě byla nutná mocenskopolitická součinnost s pruským Německem a habsburskou monarchií. V sovětském období v tomto smyslu odpovídající roli přechodně hrály rusko-německé vztahy. Rusko se tak při své imperiální expanzi na západ dostalo do úzkého kontaktu se soustavou evropských států. Na počátku 18. století dosáhlo Rusko ve východní Evropě během pouhé jedné generace hegemonie. Mnozí pozorovatelé v západní Evropě tím byli fascinováni, ale ozývaly se i varovné hlasy. Ty stály na počátku intenzivního rusko-evropského potýkání, v němž nebylo možné oddělit mocenskou politiku od nacionální či imperiální ideologizace. Tím, kdo včas zvedal prst a varoval před expanzí carského impéria, byl francouzský osvícenský filozof Jean-Jacques Rousseau. V roce 1772 doporučoval Polákům, aby v případě, že se nepodaří zabránit rozdělení jejich země, pěstovali národního ducha, který by Rusku znemožnil Polsko strávit. V podobném duchu se již dříve vyjádřil Voltaire o Ukrajině a připojení jejího hetmanátu k Rusku. Dějiny imperiální expanze Ruska na západ lze vnímat jako historii neúspěšných procesů takového trávení. Anexe se s časovým odstupem proměňovaly v „polskou otázku“ a „ukrajinskou

otázku“, tedy v agendy určitých polských a ukrajinských aktérů, které byly způsobem typickým pro 19. století prezentovány jako „otázky“ a stávaly se předmětem zájmu mezinárodní veřejné sféry, kde se propojovaly s obdobnými snahami vycházejícími z jiných regionů a oblastí života.⁴

Ruská intelektuální komunita se musela s „otázkami“ na západě impéria nějak vypořádat. Nebylo – a stále není – řečeno, co vlastně tvoří ruskou identitu, zda má být definována vymezením vůči impériu, anebo jako říšský národ. Bylo přitom třeba vyjasnit, kde končí sféra etnických Rusů a kde začíná říše. Chápali sami průkopníci moderní ruské identity nesoulad mezi imperiálními a národními *mental maps*? Ruská identita, která osciluje mezi impériem a národem, vznikala v neposlední řadě v konfrontaci s polským a ukrajinským konceptem národa. V tomto smyslu je třeba ruské imperiální dějiny chápat jako produkt vzájemných průniků, stejně tak jako dějiny polského a ukrajinského národa lze pochopit právě jen s ohledem na toto prolínání.

Dějiny vzájemných průniků se obvykle píší bilaterálně; dobrými příklady jsou *Dějiny Polska a Ruska* Klause Zernacka, líčené jako „dvě cesty v evropských dějinách“, a *Dějiny Ruska a Ukrajiny* Andrease Kappelera jako dějiny „nerovných bratrů“. Obě díla jsou koncipována jako podvojná biografie dvou států či národů. Tato kniha postupuje jinak: Rozšiřuje pohled na moderní vztah tří subjektů, Ruska, Ukrajiny a Polska, a zároveň vždy bere v úvahu Německo, případně německé územní státy. Soustřeďuje se na dějiny od 18. století a středověké počátky bere na vědomí jen jako téma moderních politických interpretací historie.

Polsko a Ukrajina zažívaly v raném novověku podobný osud, jakkoli byly výchozí podmínky polské Rzeczpospolity a ukrajinského hetmanátu odlišné: obě země ztratily v důsledku ruské expanze svou státnost a rozvinul se v nich podobný typ osvobozenického nacionalismu, který uchovával povědomí o demokratických strukturách ztracené státnosti a zároveň dával vzniknout

univerzalistickým, mesianistickým projekcím budoucnosti. Jak píše ukrajinský historik Jaroslav Hrycak, Západ se s Ukrajinou setkával v polském hávu.⁵ Polské listopadové povstání v roce 1830 dalo impulz k rozvoji ideje moderního polského národa, přibližně v téže době vznikala také myšlenková kostra ukrajinského národa a současně začal transfer idejí a praktik polského nacionalismu. Ukrajinské snahy o autonomii byly v imperiálním centru Ruska vnímány prizmatem jeho předchozích zkušeností s Polskem.

Vzhledem k obrovskému břemenu, které si Rusko naložilo nad vládou nad Polskem, se Sankt-Petěrburg snažil za každou cenu zabránit přelévání separatismu z vnějšího impéria (Polsko) do vnitřního impéria (Ukrajina). Polští geopolitičtí myslitelé a politici naopak od poloviny 19. století rozpracovávali strategie založené na poznání, že národní nezávislost na carské říši či sovětské moci lze nejlépe získat a zajistit ve spojení s Ukrajinou. Vazby mezi Ukrajinou a Polskem zasahují až do sovětského období. Stalinovo rozhodnutí počátkem třicátých let záměrně na Ukrajině rozpoutat katastrofální hladomor a zároveň vést kampaň proti ukrajinské národní kultuře mělo také zabránit polskému vlivu na Ukrajinu.

Dějiny rusko-polských a rusko-ukrajinských vztahů se odvíjely a odvíjejí v rámci antagonismu mezi Východem a Západem, v němž se Poláci, respektive Ukrajinci jeví z ruské perspektivy jako bodec Západu namířený proti Východu. To je zvláště patrné v současné válce. Larry Wolff ve své průkopnické knize *Inventing Eastern Europe* (Stanford 1994) přisuzuje vznik rozdílu mezi Východem a Západem jedné konstrukci francouzského a německého osvícenství. „Vynález východní Evropy“ západoevropskými intelektuály 18. století tak stvořil určité epistemologie, které později v napoleonské době a poté ve studené válce formovaly mocenskopolitický antagonismus Východu a Západu a materializovaly se v Berlínské zdi a v ostatném drátu.

Tato kniha postupuje opačně a *Inventing Eastern Europe* staví z hlavy na nohy: na počátku byla mocenskopolitická polarizace

mezi Východem a Západem, která souvisela s nástupem Ruska jako hegemonistické mocnosti ve východní Evropě. Tato mocenskopolitická protichůdnost, která se rodila od počátku 18. století, byla později v 19. století ideologizována. Tedy ne že mocenská politika sledovala myšlenkové konstrukce, ale naopak právě diskurzy domýšlely mocenskopoliticky utvářenou a již danou kartografií. V tomto procesu sehrálo rozhodující roli několikéré dělení Polska v letech 1772–1795 a paralelně s tím jdoucí vymezení imperiálních sfér vlivu ve východní Evropě. Právě toto několikéré nasměrování dalšího vývoje vytvořilo mezi lety 1815 a 1860 politický antagonismus mezi státy Východu a Západu; tento antagonismus si v průběhu 19. století přisvojilo politické myšlení, ideologizovalo jej a připsalo mu trvalé vlastnosti, a to dlouho předtím, než došlo na nepřátelství bloků ve 20. století.

Toto mocenskopolitické a ideologické střetávání se západní Evropou mělo pro Rusko pronikavé důsledky. V poslední třetině 19. století vnímali v carské říši nesoulad jednak mezi vlastními hegemonistickými imperiálními nároky, jednak mezi opakovanými nezdary v mezinárodní politice a zakoušenou marginalizací vůči progresivnímu evropskému intelektuálnímu kvasu. To vedlo ke komplexu představ o ruské výjimečnosti a protievropských idejích, který nabyl zcela zásadní relevance pro dějiny Polska a Ukrajiny.

Představa zvláštní ruské mise se totiž zrodila v konfrontaci s Polskem a Ukrajinou a pro vztah k těmto zemím měla zvlášť závažné důsledky. Ideologové ruského impéria spatřovali v Polsku, usilujícím o nezávislost, prodlouženou ruku Západu, zatímco za ukrajinskou touhu po nezávislosti tušili polské intriky, tedy opět vliv Západu, byť nepřímý. Imperiálně nacionalistické a protievropské myšlenky ovlivňovaly nejen vztahy mezi centrem říše a její periferií, ale zpětně se odrážely i v rovině mezinárodní politiky. Představy ruské zahraniční politiky o strategických cílech tak měly přímou souvislost s konceptem říše a národa. Protievropské diskurzy a přesvědčení o ruské výjimečnosti se přímo promítaly do

ruské alianční politiky. Určovaly styl a často i obsah mezinárodní prezentace Ruska. Dialektika mocenskopolitických struktur a imperiálním myšlením prostoupených idejí působí až do současnosti. Ruskou agresivní válku proti Ukrajině lze pochopit pouze na pozadí souboru idejí, který vznikl na konci 19. století a do něhož se otiskovaly určité mocenskopolitické zkušenosti nabývané od 18. století. Této souvislosti zahraniční politiky s konstrukcemi kolektivní identity byla v historiografii Ruska dosud věnována jen sporadická pozornost.⁶ Širší prostor zaujímá v politologii.⁷ Jde o vzájemné ovlivňování. Na jedné straně, jak upozorňuje Ilya Prizel, je národní identita neustále nově definována pod vlivem zahraniční politiky. Na druhé straně „každé zahraničněpolitické konání je dáno identitou“, to zdůrazňuje např. Ursula Stark Urrestarazu.⁸ Ve vztahu k Rusku to znamená: mocenská politika generovala imperiální ideologii, z níž zase vycházela mocenská politika.

Nic z toho nebylo nevyhnutelné. Trvalým zadáním při psaní této knihy bylo nalézt způsob, jak postihnout korelace mezi minulostí 18., 19. a 20. století a současností. Existují vynikající historické studie, které nás uvádějí do zcela svébytného minulého světa s jeho myšlenkovými konstrukty, odlišnými od současnosti. Působ takových knih spočívá v tom, že formou setkání s minulostí stejně cizí jako vzdálená země rozrušují samozřejmost našeho tady a teď. Ponoříme-li se však do přediva rusko-polsko-ukrajinsko-německých vztahů a jeho dějin od počátku 18. století, vzniká zcela jiný dojem: mezi minulostí a přítomností existují mnohotvárné vztahy, v minulosti neustále narážíme na přítomnost.

Vazby mezi časovými vrstvami se konstituují různými způsoby: dobovými citacemi historických aktérů (1), prostřednictvím analogií, které pozorovateli neodbytně tanou na mysli (2), a závislosti na předchozím vývoji (*path dependency*), kterou lze pro určité sféry identifikovat (3).

Ad 1: Současní aktéři citují minulost a dovolávají se jí pro svou vlastní legitimizaci. Četné příklady tu nabízejí historické eseje,

kteřé v minulých letech sepsal Putin. Putin si činí výslovný nárok na pokračování Petrova díla a politiku Alexandra III. prezentuje tak, že působí jako předloha jeho vlastní politiky. Putin především koncipuje *violent cartography* (Michael Shapiro), morální a geografický imaginární prostor založený na binárních protikladech řádu a chaosu, vlastního a cizího, a mapuje legitimní cíle násilí. Tato kartografie spočívá na historických rekvizitách – na posvátné společné minulosti Rusů a Ukrajinců ve středověké Rusi, na demonizaci ukrajinského vedení jako pokračovatelích banderovců a páté koloně agresivního Západu. Jde o ideologický konstrukt sestavený z historických citací, který má v Rusku tradici od poslední třetiny 19. století.

Ad 2: V dějinách Ruska, Ukrajiny, Polska a německých teritorií neustále narážíme na analogie mezi minulostí 18., 19. a 20. století a současností. Nepodobá se německé nadšení pro Polsko po povstání let 1830–1831 solidaritě německé občanské společnosti s Ukrajinci, kteří brání nezávislost své země a společné demokratické hodnoty? „Přelom epoch“, *Zeitenwende*, třebaže jinými slovy, byl v Berlíně proklamován již v 19. století, kdy se pruská diplomacie v březnu 1848 nakrátko pokusila vymanit z tradice vazeb na Rusko. Na první pohled tyto analogie jen ohromí. V epochálním rámci, daném ruskou hegemonistickou politikou, však dokládají kontinuitu reálných souvislostí.

Ad 3: Závislost na předchozím vývoji, na vyjetých kolejích (*path dependency*). Základní myšlenkou této závislosti je poznatek, že průběh procesů může být ovlivněn dávno minulými událostmi. Působí zde různé faktory: ovlivnění dřívějšími formativními událostmi (*initial conditions*) nebo účinky již jednou nastoupených cest posilující samy sebe (*self-reinforcement, re-active sequence*).

Pro mocenskou politiku 18. století je charakteristická závislost na předchozím vývoji, jež vyplynula ze zájmu Ruska ovládnout své předpolí ve střední a východní Evropě. Za tímto účelem se carská

říše spojila s Pruskem a habsburskou monarchií, což při všech diplomatických peripetiích vedlo k vytvoření odolné struktury v celoevropském mocenském systému.⁹ Ze společného zájmu tří východoevropských mocností na kontrole sousedního Polska – jednoho z velkých teritoriálních států raně novověké Evropy – se vyvinul stabilní systém, který prokázal svou odolnost i v případě přechodného narušení způsobeného odlišnými zájmy, tomuto systému se přičícími. Jednou z takových rušivých událostí byla sedmiletá válka, v níž se Rusko a Prusko ocitly proti sobě; nepříjemná epizoda skončila separátním mírem, který spolu Sankt-Petěrburg s Berlínem uzavřely roku 1762. Několikrát dělení Polska v letech 1772–1795 postavilo systém na nové základy; mělo charakter *initial conditions*, které pak po řadu let určovaly podobu vzájemných vztahů. Od té doby měly východoevropské říše dlouhou dobu společný zájem na udržení získaných území, a když se tato území v 19. století začala proměňovat v ohniska revolučního neklidu, vzájemně si poskytovaly podporu.

Polská povstání v 19. století vystavila stabilitu systému zkoušce, ve skutečnosti však působila jako *self-reinforcement*. Soulad východoevropských říší, jímž se předtím pouze ujišťovaly ve smlouvách, se v důsledku toho změnil v činnou solidaritu při potlačování povstání. Ta zároveň prohloubila ideový protiklad mezi východoevropskými mocnostmi, jež trvaly na svém právu na anexi, a západoevropskou veřejností s jejími ideály svobody a národní státnosti.

Cestu vyšlapávanou závislostí na předchozím vývoji, jež vedla od počátku 18. století do sedmdesátých let 19. století, její aktéři neplánovali. Ze společného mocenskopolitického zájmu na ovládnutí Polska vzešel společný akt dělení, z něho pak v Evropě, ideově a politicky rozštěpené na Východ a Západ, povstaly bloky. Žádnou z nových zastávek na této cestě příslušní aktéři nepředvídali. Zejména v případě Ruska měla povstání v letech 1830–1831 a 1863 silný transformativní efekt působící směrem do nitra země, vyrůstalo z nich vědomí vlastní protievropské pozice a již zmíněná

violent cartography. Když v šedesátých letech 19. století vystavila ukrajinská otázka, zařadila se právě do tohoto kontextu. Od té doby spojovalo imperiální centrum v Sankt-Petěrburgu s Ukrajinou tytéž obavy a strategie, které si vytvořilo ve vztahu k Polsku. Do těch souvislostí zapadají i Putinovy historické obsese a ruská útočná válka.

Carská říše měla mnoho dlouhodobě působících strukturálních problémů: například ekonomické zaostávání vůči západní Evropě, které se nikdy nepodařilo překonat, vztah mezi reformou státu a tradiční společností a neovzhládnutelné deficity participace v geograficky tak rozlehlé říši. O těchto otázkách existuje kvalitní literatura.¹⁰ Tato kniha se zaměřuje na něco jiného: na propojení imperiální politiky, zahraniční politiky a konceptů identity, na propojení, v němž si tradice impéria podávala ruku s ruským nacionalismem. V tom spočívá ono „prokletí impéria“.

Zabývat se závislostí na historickém vývoji vyžaduje vyostřený smysl pro náhodnost v dějinách, neboť kontinuity začínají být ve své účinnosti patrné pouze tam, kde jsou existující struktury vystaveny zkouškám v důsledku změn, nečekaných událostí či záměru aktérů začít znovu.¹¹ Takováto rozhraní lze spatřovat například v programovém pokusu Alexandra I. vyzkoušet nový přístup k polské politice nebo v záměru deklarovaném bolševiky zanechat za sebou imperiální dědictví velkoruského šovinismu.

Pouze tehdy, pokud připustíme zásadní otevřenost vývoje, můžeme určit faktory, které od 18. století udržovaly ruské dějiny v určitých trajektoriích. Výsledkem této tradice je skutečnost, že ruská politika nyní disponuje historicky nahromaděnými politickými a kulturními vzorci, jimiž lze ruské veřejnosti zdůvodňovat oprávněnost útoku na suverénní sousední zemi. Tyto tradice tvoří pouze podmínku pro možnost vést zločinnou válku, již jsme očitými svědky. To, že se Putin této možnosti chopil, byla jeho volba a jeho vina.

Každé prokletí lze zlomit. Rusko musí přestat jednat ve sférách mocenskopolitického vlivu a překonat velmocenský šovinismus

19. století. Je to důležité pro Ukrajinu, jejíž státní integrita musí být obnovena, aby jako člen Evropské unie mohla získat ekonomicky prosperující a politicky vlivné postavení. Pouze stažení z Ukrajiny však i samému Rusku poskytne možnost zásadně nového začátku. Pak již nebude hrát první ligu světové politiky. V multilaterálním uspořádání se mu však otevírají možnosti, jichž v zaslepení svou imperiální tradicí dosud nevyužilo. Rusko může například převzít roli jakési eurasijské Kanady, neboť stále disponuje rozsáhlými geografickými prostory, přírodními zdroji a dobrými vzdělávacími institucemi.

RUSKÉ IMPÉRIUM, HETMANÁT A POLSKÁ REPUBLIKA (1700–1795)

Cesta Moskvy do Evropy

Přibližně 100 dní po zahájení ruské invaze na Ukrajinu, 9. června 2022, pozval Vladimir Putin mladé podnikatelky, inženýry a vědce na besedu, která měla navodit dojem moderní politické komunikace. V okázale neformální atmosféře nastínil prezident hlavní rysy své politiky a slíbil, že podněty z besedy předá svému premiérovi. Seděl proti zástupcům elity úspěšných lidí, jejichž profesní budoucnost po uvalení sankcí potemněla. Mnoho mladých kvalifikovaných Rusů se otočilo ke své zemi zády a usadilo se v Turecku, Arménii nebo Gruzii. Nikoli náhodou si Putin vybral pro svou besedu místo, kde se v Moskvě konala „Výstava úspěchů národního hospodářství“ (VDNCH), kterou kdysi založil Nikita Chruščov, aby demonstroval sovětskou převahu nad západními technologiemi. Proslulost si získala družice Sputnik, vystavená na VDNCH. Výstavní areál tak zprostředkovává nostalgickou vzpomínku na soutěž, kterou Sovětský svaz kdysi vyhrál nad Západem, když pronikl do vesmíru s první družicí a s prvním kosmonautem Jurijem Gagarinem. Putin chtěl tedy připomenout minulou schopnost Sovětského svazu směřovat do budoucnosti a zároveň od ní odvozoval nejasné přísliby rozvoje Ruska.

Mnohem důležitější však pro něj byla jiná minulost, a sice historie Petra I., jehož 350. výročí narození byla aktuální výstava VDNCH věnována a jenž jako Petr Veliký vešel do učebnic dějepisu. To, co Putin 9. června řekl o aktuálním významu carské éry, tvořilo archaický kontrast k jeho vágnímu povídání o budoucnosti. Dnes jde, jak se

Ostentativně uvolněná atmosféra: Vladimir Putin hovoří v Petrohradě
9. června 2022 k mladým podnikatelům

vyjádřil, opět o „dobývání a opevňování“ území. Putin tak dal najevo, že se odvrátil od sofistikovanějších prostředků výkonu moci: poté co se před válkou ekonomickým nátlakem neúspěšně pokusil donutit Ukrajinu, aby se vrátila na ruskou oběžnou dráhu, a poté co invaze na Ukrajinu nevedla k nastolení ruského loutkového režimu v Kyjevě, se ruský prezident nyní přihlásil k předmodernímu modelu politiky, tedy k použití tvrdé vojenské síly v carském stylu.

Petr I. je pro Putina *usable past*, použitelná minulost, kterou využívá k ospravedlnění své agresivní války proti Ukrajině. Také Petr I., prohlásil, získal v severní válce zpět „ruskou zemi“. Putin tím měl na mysli oblast, kde Petr založil nové hlavní město Ruska, Sankt-Petěrburg. Ve skutečnosti však před Petrem byla pobřežní země pod nadvládou moskevského carství pouze dočasně. Odkazem na Petra I. Putin prezentoval „dobývání a opevňování“ území jako nadčasovou esenci ruských dějin. Přes veškerý význam vědeckých

a technologických inovací je právě toto tvrdá měna ruské politiky, chce Putin sdělit. Právě toto poselství mělo být předáno mladé elitě.

To, že Putin zdůvodnil svou politiku historickým odvoláním na Petra I. a postavil se do role pokračovatele velkého cara, je výraz standardního politického zužitkování historie (*Geschitspolitik*). Zvláštní je na tom nanejvýš agresivita toho poselství a troufalost, s níž se žijící politik osobně, podle vlastních slov, staví do role pokračovatele velkého panovníka. Nicméně spojitosti mezi Petrem a Putinem sahají hloub, než naznačuje tato instrumentalizace historie. Za vlády Petra I. se zrodila imperiální politika a politická identita Ruska, jež svými důsledky zasahují až do současnosti. V mezinárodní politice se vytvořily konstelace, které zásadním způsobem působí dodnes. Záměr ovládnout Ukrajinu spojený s hegemonistickou politikou vůči střední a východní Evropě, pobaltským státům a Balkánu, zvláštní rusko-německé vztahy, jež mají i surovinovou složku, antagonismus mezi Východem a Západem, to všechno jsou charakteristiky ruské politiky, které se poprvé objevily za Petra I. Putin však není pokračovatelem, nýbrž ničitelem Petrova odkazu. To, co začalo Petrem, pravděpodobně skončí „přelomem epoch“, jež způsobil Putin.

V běžném pohledu na historii je Petr I. (1672–1725) spojován především s evropeizací carské říše. Podle všeobecného přesvědčenírazil Petr Rusku cestu do Evropy – jakožto modernizátor otevřel „okno do Evropy“. Panovník skutečně osobně podnikl pod pseudonymem cestu do Evropy, přinesl do Ruska inovace v oblasti vojenské techniky a stavby lodí a podle evropských vzorů reformoval ruské instituce a zvyky. Holily se plnovousy a lidé si oblékali evropské šaty. To vše s sebou neslo i závažné stinné stránky, ale právě z vnějšího pohledu se tato doba nesla ve znamení otevřenosti a rozvoje. Cizinci, zejména Němci, dosáhli na carském dvoře pohádkových kariér, jako například Heinrich Ostermann (1687–1747), syn pastora pocházející z Bochumi, který to za Petra dotáhl na ministra zahraničí a vicekancléře. Car reformoval šlechtu podle

meritokratických hledisek, tedy podle zásluh a schopností; těch, kdo zažili společenský vzestup i sestup, bylo následkem toho mezi ruskou elitou víc než v evropských šlechtických kulturách, svázaných tradicemi. Rusko bylo v pohybu a otevřené vnějším vlivům.

Mocenská politika se v tomto příběhu o Petrově úsilí evropeizovat Rusko objevuje jen okrajově. Nicméně pojem „cesta Moskvy do Evropy“ má dvojí význam. Formulace totiž odkazuje nejen na vnitřní proměnu carské říše podle evropských vzorů, ale také na pronikání Ruska do Evropy v jeho roli nové velmoci. V průběhu 18. století Rusko válkou a diplomacií pronikavě změnilo mocenské vztahy ve třech evropských regionech: na Baltu, v Polsku a u Černého moře. Výrazným rozšířením svého vlivu v těchto regionech za vlády Petra I. a Kateřiny II. Rusko zásadně narušilo systém evropských států. Před Petrem I. dominoval východní Evropě alianční systém vedený Francií, jehož funkcí z hlediska Paříže bylo držet mocenskopoliticky na uzdě úhlavního rivala, Habsburky. Za tímto účelem uzavírala Paříž v 16. a 17. století smlouvy se Švédskem, Polskem a Osmanskou říší, jež společně tvořily *barrière de l'Est* v týlu habsburské monarchie. Carská říše v tomto aliančním systému ještě nehrála žádnou roli. V 18. století byly však karty namíchaný nově, a právě Rusko teď svým pronikáním do Evropy vyvolalo v systému evropských států revoluci. V průběhu 18. století tak vznikl nový evropský mocenský systém, pentarchie, v níž byly zastoupeny Anglie, Francie, habsburská říše, Prusko a Rusko. Carská říše, kolem roku 1700 ještě okrajový stát na východní periferii kontinentu, ovládla o sto let později Baltské a Černé moře a spolu s Pruskem a Rakouskem si rozdělila Polsko. Již v první čtvrtině 18. století, v době Petra I., začalo Rusko, jak napsal Leopold von Ranke, „vydávat na severu zákony“¹² a v době Kateřiny II. mělo Rusko hlavní slovo ve východní části kontinentu.

Zčásti předpokladem, zčásti cílem „cesty Moskvy do Evropy“ bylo ovládnutí Ukrajiny. Na počátku této cesty stálo rozdělení Ukrajiny, k němuž došlo zhruba sto let před dělením Polska. Ukrajina však

netvořila kompaktní území a její obyvatelé se nehlásili k ukrajinské národnosti. Etničtí Ukrajinci se usazovali ve Slobodské Ukrajině s centrem v Charkově, která se pod nadvládu Moskvy dostala již v 17. století, v kozáckých oblastech na východ od Dněpru, dále v oblastech polského rázu, v Podolí a na Volyni, a také v Rusínsku (Podkarpatí), které na konci 17. století patřilo k uherské koruně. Ukrajínští osadníci, ale nejenom ti, kolonizovali černomořské pobřeží a Doněckou kotlinu. Ukrajinci tak v 16. a 17. století žili mezi několika mocenskými centry. Pomineme-li Osmanskou říši na jihu, bylo to především polsko-litevské království a moskevské carství. Tyto státy reprezentovaly různé formy vlády a existovalo mezi nimi nejen mocenskopolitické soupeření, ale také raně novověký systémový konflikt.

Polsko-litevskou unii, dominantní mocnost ve středovýchodní Evropě v 16. století, tvořil zpočátku volný svazek Polského království s Litevským velkoknížectvím; obě země spojoval pouze společný panovník z dynastie Jagellonců. V polské části dvojstátí požíval dalekosáhlých práv šlechtický stav a stav vysokého duchovenstva. Rozhodovaly na celostátních a zemských sněmech o rozpočtu, o válce a míru a volily krále. V 15. a 16. století se Polsko a Litva postupně měnily z personální unie v reálnou unii. Forma polské stavovské státnosti s dalekosáhlými participačními právy společenských elit byla postupně přenášena na Litvu. Toto strukturální připodobňování Litevského velkoknížectví Polskému království bylo završeno Lublinskou unií (1569), která z Polska a Litvy učinila jednotný svazek obou států, v němž měli hlavní slovo magnáti a vysoký klérus. V těchto dobách byla šlechtická republika, takzvaná Rzeczpospolita, na vrcholu své moci. Patřila k ní téměř všechna ukrajinská území.

Zcela jiný směr vývoje nabral v raném novověku moskevský stát. Také ve velkoknížectví existovala vedle panovníka, který od roku 1547 nesl titul cara, mocná šlechta, bojaři. Na rozdíl od Polska se však Moskva nevyvinula ve stavovský stát se zaručenými

šlechtickými právy. Carovi se naopak dařilo moc bojarů potlačovat, a vytvořit tak autokraticky spravovaný stát. Zásady tohoto státu byly shrnuty v Carském suděbníku, carském zákoníku z roku 1549, a o dva roky později na stoglavském církevním sněmu v Moskvě. Z hlediska zahraniční politiky se moskevský stát vyznačoval rozmáchlou expanzí. Považoval se za legitimního nástupce Kyjevské Rusi a podřizoval si další knížectví, která ve středověku patřila do jejího mocenského svazku. Dobývání přesáhlo ruskou sféru, když Moskva v roce 1552 dobyla Kazaň a roku 1556 Astrachaň, a tím poprvé ve velkém měřítku ovládla neslovanská a nepravoslavná etnika. Z Moskvy se stalo impérium.¹³

V tomto období Moskva také zaútočila na Livonsko, středověkou konfederaci na území dnešního Estonska a Lotyšska. Již tehdy, téměř půldruhého století před Petrem I., za tím byl obchodněpolitický zájem Moskvy získat přístup k Baltskému moři, to znamená zkrátit stávající evropsko-ruskou námořní cestu kolem Severního mysu a přes Bílé moře. Šlo o obchod s anglickou *Muscovy Company*, o dodávky zbraní a sukna výměnou za ruské suroviny, jako bylo konopí a záhy i dřevo. Po sérii vojenských úspěchů, kterých Moskva dosáhla na jihu, se válka proti livonskému stavovskému zřízení s dosud středověkými rysy zřejmě nezdála být nic obtížného. Car Ivan IV. pravděpodobně považoval útok za omezenou vojenskou operaci. Ve skutečnosti však snaha Moskvy zmocnit se v roce 1558 baltského pobřeží vyvolala vleklou válku. Proti Moskvě zasáhla Polsko-litevská unie a Švédsko. Jedním z nezamýšlených důsledků ruské útočné války byla vnitřní konsolidace Polsko-litevské unie, neboť šlechtické elity obou zemí považovaly ústavněpolitické sbližování Polska a Litvy tváří v tvář ruskému ohrožení za příkaz dne. Obě země prohloubily integraci a roku 1569 utvořily reálnou, tzv. Lublinskou unii. Vnější hrozba si vynutila vnitřní konsolidaci. Válka skončila po 25 letech. Varšava a Stockholm zvítězily, Rusko se propadlo do hluboké krize.¹⁴

Ukrajinský hetmanát mezi Polskem a Ruskem

Posílená pozice šlechtické Polské republiky měla pro Ukrajince ambivalentní důsledky. Lublinskou unií nabyt na síle trend kulturní asimilace etnicky nepolského obyvatelstva Polska, konkrétně také Ukrajinců. Tento trend vyvrcholil v Brestské unii (1596), jež dala vzniknout řeckokatolické církvi: ta si zachovala pravoslavný ritus, ale uznala jako svou hlavu papeže, proto se nazývá také uniatská církev. Podle názoru mnoha pravoslavných činitelů bylo založení nové církve výrazem katolické ofenzivy, která měla Ukrajince připravit o jejich víru a kulturu.¹⁵ Tomu se stavěla na odpor pravoslavná bratrstva v ukrajinských městech, ale také kozáci, kteří žili kočovně kolem dolního Dněpru a dolního Donu; budovali si tam opevněné tábory a představovali v tomto regionu významný mocenský faktor. Vytvořili „svého druhu vojenskou demokracii“¹⁶, to znamená, že v čele kozáckého vojska stál hetman, kterého volilo shromáždění všech kozáků, takzvané kolo. Hetman měl absolutní velitelskou pravomoc, omezenou pouze principem volby. V politické organizaci kozáctva se snoubily vojenská poslušnost a proto-demokratické prvky. Kozácká vláda byla přitažlivá především pro nevolnické rolníky, kteří chtěli útekem uniknout jhu a svěřací kazajce polských a moskevských zákonů. Ukrajinská Záporožská Sič byla mocenským centrem mezi Polským královstvím a moskevskou carskou říší, jež však mezi Varšavou a Moskvou nemohlo jednat nezávisle. Politicky byli kozáci pod volnou nadvládou polského státu, jenž udržoval zvláštní kozácké jednotky, takzvané služebné kozáky, k zajištění své hranice na jihovýchodě. Svým pravoslavným vyznáním byli kozáci naopak ve svazku s carskou říší.

Brestská unie, tedy založení uniatské církve, kozáky zpolitizovala. Jejich hetman Petro Konaševyč-Sahajdačnyj (1570–1622) se otevřeně zasazoval o obranu pravoslaví, a tím přivedl kozáky do opozice vůči polskému státu. Nejednou se zformoval protest proti polské nadvládě, který přižívovaly i sociální otázky, například

odebírání privilegií nebo výpadky ve výplatě žoldu. V čele největšího kozáckého povstání v roce 1648 stál Bohdan Chmelnyckyj (1595–1657), který dlouho vedl typický život ukrajinského drobného šlechtice integrovaného do polských struktur. Chmelnyckyj měl jezuitské vzdělání a působil v kozáckém služebném vojsku. Pouhé dva roky před povstáním se ve sporu s polským šlechticem dozvěděl o své bezprávnosti. Opustil pak svůj majetek i rodinu a vydal se do boje za uznání tradičních kozáckých výsad, včetně osvobození od daní a zachování polovojenských struktur. Roku 1648 se dal záporožskými kozáky zvolit hetmanem a vedl kozáky do povstání proti Polsku. Povstání podle Marca Raeffa připomínalo „model feudálních vzpour a rebelií ve jménu regionálního partikularismu, k jakým docházelo v západní Evropě“, protože kozáci se vzpírali tlakům racionální modernizace a institucionalizace politické moci. „Svůj vztah k panovníkovi považovali za zvláštní a osobní, založený na dobrovolných službách, za něž od panovníka očekávali, že bude hájit jejich víru, tradiční formu života jejich společnosti a správní autonomii.“¹⁷

Legitimita polské nadvlády přestala z pohledu kozáků existovat. Chmelnyckého postup vpřed byl doprovázen masakry, jež kozáci páchali na židech, Polácích, jezuitech a římskokatolickém duchovenstvu. Za oběť jim padly tisíce židů. Chmelnyckyj se spojil s krymským chánem, jehož tatarská jízda posílila kozácké oddíly. Postup probíhal zpočátku úspěšně, ale pak královské polské vojsko kozáky několikrát porazilo. V této situaci hetman požádal o podporu Moskvu. Na kozácké radě v Perejaslavi v lednu 1654 přísahala většina kozácké elity věrnost carovi. Členové kozácké rady i kozácké pluky složili přísahu věrnosti caru Alexeji. Na oplátku se jim dostalo ujištění, že mohou svobodně volit své hetmany a budou mít zaručeno vlastnictví svých pozemků. Smlouva z Perejaslavi stanovila, že se car zavazuje ochraňovat hetmanát a vyhlásit válku Polsko-litevské unii. Tato konkrétní a pragmatická ustanovení byla náplní smlouvy, neobrážela představu, že bylo dosaženo

„znovusjednocení“ Ruska s Ukrajinou. Politické tradice, kultura a životní styl Rusů a kozáků se zásadně lišily. „Nemilované spojenectví“ (Hans-Joachim Torke) se řídilo mocenskopolitickou logikou ve společném protipolském zájmu; nemělo nic společného s historizující tradicí obnovy Kyjevské Rusi a s moskevskou misí „sbírat ruské země“.¹⁸ Příslušné ideologické postoje po uzavření smlouvy paradoxně formulovali ukrajinští pravoslavní duchovní, kteří v carské říši nabyli vliv a poukazy na společné kořeny Ruska a Ukrajiny se snažili chránit před resentimenty ruských kleriků.¹⁹ Na Ukrajině je smlouva dodnes chápána jako dohoda mezi dvěma nezávislými státy, zatímco ruská historiografie trvá na tom, že šlo o neodvolatelné podřízení kozáckého státu carské říši.

Kozáci se tak poprvé zapojili do mezinárodní politiky. V důsledku Chmelnického výměny stran a vzniku kozáckého státu se hetmanát stal předmětem politického soupeření mezi Varšavou a Moskvou, a tím také padl za oběť logice mocenské politiky. Na základě nového vztahu loajality mezi carem a kozáky vyhlásil moskevský vládce Polsku válku, která skončila po třinácti letech andrusovskou smlouvou (1667).²⁰ Výsledkem bylo rozdělení hetmanátu mezi Rusko a Polsko. Území na východ od Dněpru, nazývané vzhledem ke směru toku řeky „levobřežní“ Ukrajina, připadlo carské říši, západní území, takzvaná pravobřežní Ukrajina, Polsku. Andrusovská smlouva ukončila staletou polsko-litevskou dominanci ve východní Evropě ve prospěch Ruska.

Hetmanát byl i nadále ovlivňován západními představami o autonomii, i v době, kdy se mocenskopoliticky spojil s Moskvou. Je to dobře patrné i na historii Baturyna, dnes malého města s 2500 obyvateli v severoukrajinské Černihivské oblasti. V 17. století si kozáci Baturyn zprvu provizorně zvolili za své hlavní město, které v roce 1648 zbavili polské nadvlády. O šest let později, v roce perejaslavské smlouvy, získal Baturyn magdeburské městské právo, a těšil se tak samosprávě, která se Polskem rozšířila daleko do východní

části střední Evropy.²¹ V Baturynu se časově překrývalo vnitřní pozápádnění a mocenskopolitické spojení s carskou říší v Moskvě.

Sblížení s Ruskem nutilo ukrajinský hetmanát od počátku k balancování: kozáci si chtěli zachovat autonomii, zatímco car měl snahu přeměnit svou nominální nadvládu nad hetmanátem v přímou kontrolu. Kozáky vedl hetman Ivan Mazepa (1687–1709), který studoval na kyjevské akademii a ve varšavské jezuitské koleji a byl ve službách polského krále. Pak změnil stranu a s ruskou pomocí se vyšvihl na pozici hetmana levobřežního kozáckého státu.²² S podporou Petra I. i vlastní schopností domoci se zisku se mu podařilo nabýt nezměrného bohatství – za své vlastní považoval 20 000 statků; to z něho činilo jednoho z nejbohatších mužů Evropy. Baturyn proměnil v hospodářskou a kulturní metropoli. Usazovali se zde obchodníci a řemeslníci a město se stalo centrem kovářství, odlévání barevných kovů a výroby zbraní, šperků, skla, koženého zboží, textilu a keramiky. Město udržovalo rozsáhlé obchodní a kulturní kontakty se západní, střední a východní Evropou. Mazepa financoval stavbu velké katedrály Nejsvětější Trojice a dalších kostelů. Založil vyšší světskou školu pro vzdělávání diplomatů, pokladníků, právníků, kancléřů a dalších úředníků hetmanátu. V Hončarivce jihovýchodně od Baturynu dal Mazepa postavit třípatrový palác v západním barokním stylu, jehož součástí byly sály pro diplomatické audience, zasedání městské rady a bankety. V Maze-pově době se Baturyn stal jedním z velkých a prosperujících měst raně novověké Ukrajiny.²³

Základem těchto úspěchů byla politika demonstrativní loajality, kterou Mazepa prokazoval carovi. Když v roce 1689 nastoupil na trůn Petr I., hetman mladého cara okamžitě loajálně podpořil v jeho taženích proti Osmanské říši a Tatarům. Mazepa měl rozhodující podíl na největším vojenském úspěchu Petra I., dobytí osmanské pevnosti Azov na severním pobřeží Černého moře. Mezi oběma panovníky také vzniklo pouto osobního přátelství. Když Petr I. spolu s Dánskem a Polskem zaútočil roku 1700 na Švédsko

Zárodky ukrajinské státnosti: pečeť Ivana Mazepy ze 17. století

a rozpoutal tak Velkou severní válku (1700–1721) o nadvládu nad Baltským mořem, stál Mazepa po jeho boku. Zpočátku se Rusko pokusilo překvapivým úderem dobýt Švédskem ovládané baltské pobřeží, tedy Ingrii (*Ingermanland*) a Livonsko, ale utrpělo zničující porážky. Válka se rozšířila, když švédský král Gustav XII. zaútočil na Polsko, aby království vymanol z nepřátelské aliance. Teprve nyní, hnán válečnou nutností, zahájil Petr systematickou modernizaci ruského státu a armády. Vůdčími ideami, na jejichž základě se měla zvýšit vojenská efektivita státu, bylo sjednocování a centralizace

v duchu evropského absolutismu. „Evropeizaci“ carské říše tedy zásadním způsobem akcelerovalo úsilí o mocenskopolitickou expanzi do Evropy. Zakotvit právo na sebeurčení, jakému se těšil Baturyn a další ukrajinská města, nebylo součástí Petrovy politiky. Spíše šlo v zásadě o racionalizaci státní správy a armády podle vzoru evropského absolutismu. S tímto úsilím o unifikaci se však vztah mezi moskevským státem a ukrajinským hetmanátem dostával do nového světla. Autonomie, kterou si kozáci bedlivě střežili, zejména možnost sestavovat vlastní vojenské útvary, které nerekrutoval a necvičil ruský stát, se nyní jevila jako anachronický cizí prvek. Když bylo kozácké vojsko poprvé nasazeno nikoli proti tradičním nepřátelům, jako byla Osmanská říše a Krymský chanát, nýbrž daleko od domova proti evropské vojenské mocnosti Švédsku, vyšla najevo jeho nedostatečnost. Rok co rok pozbývali kozáci padesát i více procent svých vojáků. Jejich bojová morálka ještě víc ochabla, když Petr I. roku 1705 jmenoval do kozáckých pluků ruské a německé důstojníky.²⁴

Od chvíle, kdy se švédský král Karel XII. pokusil rozvrátit koalici protivníka, stalo se Polsko ústředním válčištěm, kde se překrývala evropská mocenská politika a zástupná vnitřní válka. Proti polskému králi a saskému kurfiřtovi Augustu II., spojenci Ruska, Švédsko podporovalo protikrále Stanislava Leszczyńského. Když Leszczyński pohrozil vpádem na Ukrajinu, Mazepa se domníval, že nastala situace, kdy se aktivují ustanovení zakotvená ve spojenecké smlouvě z Perejaslavi. Petr však dal hetmanovi na vědomí, že má bránit Ukrajinu sám.²⁵ Tím byl anulován základ politiky kozácké loajality. Když Karel XII. v říjnu 1708 vtrhl se svým vojskem na Ukrajinu, hetman přešel na opačnou stranu, 3000 kozáků ho následovalo. Petr I. reagoval nemilosrdnou vyhlazovací politikou. Alexandru Menšíkovovi, veliteli carských vojsk na Ukrajině, jehož velení podléhalo dvacet dragounských pluků s 15 000 až 20 000 dragouny, dal Petr rozkaz zničit kozácké hlavní město Baturyn. Menšíkov požadoval, aby se opevněné město vzdalo, to však